

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLVII

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић, др Павле
Ивић, Блаже Конески, др Тине Логар, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1991

MARIA WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA
(Kraków)

DLACZEGO GLUCHY NIE SŁYSZY?
Rozważania o etymologii psł. *gluchъ*

Uważne przypatrzenie się całej rodzinie wyrazów tu należących, rodzinie rozgałęzionej, zróżnicowanej morfologicznie, o ciekawych walorach semantycznych, zmusza do rewizji dotychczas przyjętych prób etymologii.

Przypomnijmy: F. Sławski (SE I 295) uważa *gluchъ* za niepewne „jak u ciągle odnawiających się wyrazów oznaczających ułomności“. Rekonstruuje jednak pierwotną postać *glou-so-* i wskazuje na przypuszczalne najbliższe odpowiedniki bałtyckie: lit. *glusnūs* 'posłuszny, uważny', *glūšas* 'głuptas, głupkowaty', *glūšti* 'głupiec', a te — za dawniejszymi ujęciami, m.in. Otrębskiego (LP I 132) i Machka Studie 83 (jeszcze Trautmann BSW 91, Buga RR I 306) łączy dalej z rodziną lit. *klusnūs* 'posłuszny', *klūšas* 'głuchawy': *klausyti* 'słyszeć'. Byłaby to zatem w zmienionej wprawdzie postaci fonetycznej, ale w końcu ta sama rodzina oparta na pie. pierwiastku **k'ley-* 'słyszeć' psł. *sluchъ* (p. też w ostrożnym sformułowaniu Vasmer REW I 277), a podstawowym znaczeniem byłoby 'słuchający' > 'uważny' > 'głuchawy' od charakterystycznej „uważnej“ postawy ludzi niedosłyszących.

Tę właśnie etymologię, jako pewną przyjmuje O. N. Trubačev w ESSM VI 146-7: „Najbole ubeditel'nym kažetsja ob'jasnenie slav. **gluchъ* kak ekspressivnogo preobrazovanija pervonač. i. e. **k'lous-* (*sluchъ*, *slušati*), vyrazi-všegosja v veljarizacii i. e. *k'* palatal'nogo, a takže v posledujuščem ozvončienii *k > g*“.

Ostateczne natomiast stanowisko Fraenkla LEW I 159, s. v. *glūšas* jest jeszcze ostrożniejsze niż u Vasmera. Fraenkel wskazuje mianowicie na pokrewieństwo form litewskich ze słowiańskim *gluchъ*, *oglučnōti* i odsyła do J. Otrębskiego LP I 131-2. Natomiast pod hasłem *klūšas klausyti* (I 265-6) 'przysłuchiwać się, nadśłuchiwać, nadstawiać uszu', pokrewnemu słow. *slava*, *sluchъ* znajdujemu w zakończeniu passus: „Der Velar von lit. *klausyti* etc.

kann, abgesehen von ev. Ferndissimilation [?], auf *partieller* (podkreślenie — M. W-Ś.) Angleichung an die Sippe von *glūšas* beruhen“.

Niezwykłe interesujące jest Brücknerowskie (SE 145) włączenie do gniazda etymologicznego *gluchъ* zarówno *glupъ* (por. też Sławski l.c.) i *glumъ*, a dalej — *gluda* 'bryła' i *gluta* 'narośl'. Ta wspólnota genetyczna postulowałaby dla *gluchъ* pierwotne znaczenie 'pień'.

Znaczenie 'surdus' w *gluchъ* to przede wszystkim nie tyle 'niesłyszący', co 'taki, który nie może słyszeć, lub nie chce słyszeć'. Jest ono wprawdzie ogólnosłowiańskie, obecne we wszystkich warstwach języka, tak że wywodzi się jeszcze z czasów wspólnoty prasłowiańskiej. Jednocześnie jednak baczniejsza analiza danych gwarowych, zwłaszcza tych najbardziej archaicznych, pochodzących z północnego rosyjskiego obszaru językowego, z zapadłych kątów Polesia czy Podkarpacia, dalej — zwracający uwagę fakt znacznej żywotności podstawy *gluch-* w *toponomastyce* i *hydronimii* całej Słowiańszczyzny — wszystko to bardzo wyraźnie wskazuje, że znaczenie 'surdus' — wynik starszych procesów semantycznych nie jest tu jedyne ani nawet przeważające, idzie ono bowiem równoległym torem ze znaczeniami niesensualnymi, należącymi do zupełnie innego obszaru semantycznego. Znaczenia te, uchwytnie wprost w adiectivum lub odczytywalne w formacjach pochodnych, układają się w pewne ciągi — pola nieostro zachodzące na siebie. Omówię je kolejno.

I tak, szczególnie archaiczne, północne gwary rosyjskie używają interesującego nas tu adi. dla określenia przedmiotów i obiektów pozbawionych utworów, litych, całych, szczelnych, jednorodnych wskutek szczelnego zaciśnięcia, ściśnięcia, przyciśnięcia, związania, zalepienia, zamknięcia, a w odniesieniu do obiektów geograficznych — zamulonych, zarośniętych, pozbawionych odpływu (wody), nieprzebytych, zarośniętych (np. lasy). Por. zatem, najciekawsze moim zdaniem np. *gluchoj pirog*, *gluchoj rybnik* 'pieróg z nadzieniem c a ł k o w i c i e zalepionym ciastem' (nota bene — pierogi zalepią się z a c i s k a j ą c brzegi ciasta) (SRNG, Merkur'ev Kola), *gluchoj grib* 'grzyb z nóżką zrośniętą w całość z kapeluszem' (Ivanova Sl. Podmoskov'ja, SRNG: też w tym znaczeniu *gluchóvik*).

W gwarach rosyjskich różne przedmioty mogą być głuche, np. *gluchie vorota* 'wrota ze ściśle dopasowanych desek' (Świerdłowski), *gluchoj dvor* 'podwórze, dziedziniec szczelnie otoczony płotem', *gluchaja pvozka* 'kibitka', *gluchoj voz* (= *gluchóvik*) 'szczelnie zasłonięty wóz wiozący posąg panny młodej' a *gluchotá: gluchótbe* 'posąg panny młodej' (Perm, Świerdłowski).

Zwracają uwagę też nazwy różnych części garderoby, których cechą szczególną jest wąski krój lub brak wycięć (*gluchoj vorot*, *glūšenъ*, *gluchaja rubaška*).

Przedmioty ciasno dopasowane, dobrze przylegające, mocno związane — też bywają w rosyjskich gwarach określane jako głuche, por. w starych, XV

w. źródłach pskowskich: *iměja vladyka na sobě kukolъ červlen že, na glavě obvit glucho* (Pskov. slov.), gdzie indziej zaś *gluchaja korzina* to 'ciasno spleciona lubianka, bez otworów' (Ivanova Sl. Podmoskov'ja), w użyciu adverbialnym *v gluchuju* 'bez popuszczania, mocno, ciasno, o naciąganiu łańcucha na kołowrót' (SRNG).

W rosyjskich gwarach na obszarze Estonii a także w Ziemi Pskowskiej *gluchoj utjug* to 'żelazko zrobione z jednej bryły, z jednego kawałka żelaza'. Szerszy zaś zasięg ma *gluchoj čulan* 'izba bez okien, ciemna, służąca jako skład, skarbiec domowy' (SRNG).

To właśnie znaczenie — 'pozbawiony otworów, cały, lity, gładki' ukształtowało zestawienie frazeologiczne typu pol., ros., brus. *glucha ściana* (*gluchaja stena* itd.) 'ściana bez okien, gładka, lita nieprzenikniona'.

Szczególnie znamienne są sytuacje, gdy nasze adi. określa nazwy wodne. Takie stałe użycia powodują często przejście zestawienia w zakres hydronimów z równie częstą rzeczownikową sufiksacją jako wykładnikiem nominalizacji cechy jakościowej wyrażanej przez adi. I znów powołam się na najbardziej reprezentatywne tutaj dane wschodniosłowiańskie, poświadczone już we wczesnym materiale staroruskim a także gwarowym. W starej ruszczyźnie m a r t w a odnoga rzeki, odnoga b e z u j s c i a nazywa się *gluchaja reka* (dial. też *gluśica, gluchárъ*); stojące jezioro bez odpływu to *gluchoe ozero*. W rejonie Pskowa *glúšenъ* : *gluchárъ* to jeziorka z błotnistymi, zamulonymi brzegami, a *gluchie bolota* to takie, w których „pratoku net“ (SRJ XI–XVII, Pskov. slov.). Dalej — *gluchoj bereg*, to 'brzeg błotnisty, zamulony', a *glušaněk* to ludowa (też z terenów Pskowszczyzny) nazwa dla zarosłego jeziora.

Czasami takie głuche jeziora nazywane są jeziorami martwymi (por. syberyjskie *gluchoe ozero* = *měrtvoe ozero*).

Z kolei bliskość pojęciowa ZAMULONY, ZATKANY, BEZ UJŚCIA, BEZ ODPLYWU (> STOJĄCY, NIERUCHOMY) i BEZWIETRZNY (= STOJĄCY) doprowadziła w gwarach północnorosyjskich do synonimii GLUCHY i BEZWIETRZNY, por. *gluchoe nenastbe*, tj. pogoda, kiedy niebo się zaciągnęło i jest deszczowo (Tomsk), w Jakucji *gluchaja purga* to 'śnieg padający bez wiatru', nad środkowym Obem *gluchaja pogoda* = *gluśb* 'pogoda bezwietrzna' (Sredneobskij Sl.), w rejonach Tomska *gluchotá* 'bezwietrzna pogoda', a stąd dalej — UPALNY, DUSZNY : „dverъ otkroj, zdesъ *glucho*“ (= żar, upalnie, duszno, Sl. Priamur'ja), *gluchotá* 'żar, duchota' („okna zakryty, duśno, *gluchotoj* pachnet“, Tobolsk, Świerdłowski, SRNG).

Powszechne w całej Słowiańszczyźnie jest użycie *gluchъ* w odniesieniu do pojęcia największej gestwiny, gąszczu leśnego i w ogóle gęsto, szczególnie zarosniętych miejsc, miejsc nieprzebytych, niedostępnych. Na tej podstawie można już dla czasów psl. zrekonstruować frazę *gluchъ lěsbъ, glucha puśća*.

Z tym samym znaczeniem pojawiają się derywaty o pierwotnej wartości abstrakcyjnej, nomina essendi: *gluśb* f., *gluśa*.

Zestawienie natomiast o wartości frazeologizmu: *gluchŕ lěsŕ*, które — jak pamiętamy — odnosi się do najbardziej zarośniętej, niedostępnej, nieprzebytej części lasu, mogło dać asumpt do ukształtowania się innego, o podobnej treści, a mianowicie także proveniencji prasłowiańskiej: *glucho město* 'niedostępne, odizolowane od świata, osamotnione, zapomniane miejsce, np. wioska'. Warto zwrócić uwagę i przypomnieć jednocześnie, że w potocznej polszczyźnie miejsce takie, obok nazwy np. *glucha wieś* ma inną, dosadniej wyrażającą istotę rzeczy: *wieś, miejsce, zabite deskami*.

Do sekwencji skorelowanych pojęć, wydobytych dotychczas z realnie poświadczonego materiału leksykalnego: ZACIŚNIĘTY, ŚCIŚNIĘTY, ZLEPIONY, ZALEPIONY, POZBAWIONY UJŚCIA, POZBAWIONY OTWORÓW (: SZCZELNY, LITY, CALY) dołącza jeszcze PRZYTLUMIONY, ZATKANY, PRZYCIŚNIĘTY, ZAMKNIĘTY. One to w bardzo wyraźny sposób wpłynęły na ewolucję semantyczną omawianej tu rodziny wyrazów.

Zauważmy więc, że już w psł. verbum *glušiti* i bezpośrednio opartych na nim nominach (pierwotne abstracta: *gluśa*, *gluśbka*, p. niżej) znaczenie 'tłumić, przyciskać, naciskać, zamykać przestrzeń, ujście przez zaciskanie, ściskać' > 'dusić, gasić' jest znaczeniem dominującym, wynikającym wprost z nadania werbalnego kształtu właśnie pojęciu sprzężonemu z rdzeniem *gluch-*, tj. ZACIŚNIĘTY, POZBAWIONY UJŚCIA : CALY, SZCZELNY.

Bardzo wyraźnie ujawnia się powyższy walor znaczeniowy podstawy w znanych z całej Słowiańszczyzny zestawieniach adverbialnych *na glucho* + verbum oznaczające zamykanie, np. (przykład tylko z pol.) *na glucho zamknąć, zatrzasnąć, zaprzec, zabić*, np. *gwoździ*, gdzie adverbium w sposób istotny zawęża zakres znaczenia czasownika, wskazując, że chodzi o zamknięcie szczelne, całkowite, o całkowitą likwidację jakiegokolwiek ujścia, otworu.

Wracając do semantyki vb. *glušiti* — owo znaczenie 'tłumić, zatykać, ściskać, zaciskać' jest do tego stopnia immanentne i narzucające się, że mogła się tu pojawić synonimia z *dušiti* (= 'zaciskać gardło, zatykać usta by uniemożliwić oddychanie', w ogóle 'zatykać, ściskać', p. SP s.v. *dušiti*). Co więcej — paralelnie do stosunku *dušiti* trans., caus. : *duchnŕti*, inchoat., pojawia się proporcja *glušiti* : *glŕchnŕti* (*gluchnŕti* jest formacją wtórną). Zgodności powyższe i widoczne są zwłaszcza w formacjach prefigowanych: *zadušiti* : *zagliušiti* : *zaduchnŕti* : *zagluchnŕti* tworzących w części dial. rosyjskich (a ściślej — tam wyraźnie widocznych) ciąg określeń bliskoznacznych.

Synonimia werbalna znajduje oddźwięk w tworach nominalnych, stąd pojawiają się równoległe *gluś* msc. : *gluśb* f. : *zadúcha* : *duchotá* : *dúchonŕ*

f. jako określenia złej, ostrej, duszącej (gorącej) woni; żaru, upału, parności (SRNG).

Czyste znaczenie 'tłumić, przygniatać, zatykać' widać już bardzo wyraźnie w derywatach nominalnych — pierwotnych abstractach: ros. dial. *glúša* 'kwoka wysiadująca' (Kaługa), a z suf. *-ška glúška* 'tłumienie żaru' i tych bardziej interesujących ze względu na agentywną wartość znaczeniową: permskie *glúška* 'żelazne wiadro z pokrywką do tłumienia żaru' (w zbliżonym znaczeniu też *zagliška* i *glušilka*), smoleńskie — najciekawsze — 'choroba uszu objawiająca się cieczeniem z uszu i pogarszającym się słuchem' (Słownik Smoleńsk). Formację paralelną funkcyjnie wskazać można na gruncie dial. bułg. — tam agentywne *glušica* to 'robak uszny' (< 'głuszący, zatykający ucho'), Mladenov BTR, BER I 252.

I w ten sposób dochodzimy do zagadnienia wyjściowego: semantycznego umiejscowienia w całym powyżej przedstawionym materiale leksykalnym znaczeń 'niesłyszący, surdus, głuchy'. Właśnie takie, schowane gdzieś po zapadłych kątach Słowiańszczyzny derywaty, jak ros. dial. *glúška* 'choroba' i bułg. dial. *glušica*, z takim właśnie a nie innym znaczeniem, wskazującym na żywą motywację semantyczną, żywe wyczucie związku dwu pojęć stanowią dla mnie jeden z punktów oparcia dla tezy, że psł. *gluchъ* to pierwotnie TAKI, KTÓRY MA ZACIŚNIĘTE, ZATKANE USZY > TAKI, KTÓRY NIE MOŻE SŁYSZEĆ.

Jeszcze raz podkreślam, że c a ł y materiał leksykalny, a zwłaszcza ten archaiczny, gwarowy — jednoznacznie wskazuje na podstawową s y t u a c j ę, w jakiej mogły się dokonać procesy kształtowania pojęć, a potem procesy nazwotwórcze — sytuację ZACISKANIA, ZAMYKANIA, ZATYKANIA, POZBAWIANIA UJŚCIA. I tylko ta sytuacja i te pojęcia mogły stworzyć płaszczyznę do zaistnienia procesów metaforycznych, prowadzących do rozwinięcia znaczeń mniej lub bardziej przenośnych¹. Logiczne i oczekiwane jest przejście od ZACIŚNIĘTY, ZATKANY (: PRZYTLUMIONY, STLUMIONY), ZAMKNIĘTY > Z ZAMKNIĘTYMI, ZACIŚNIĘTYMI USZAMI i na końcu ciągu semantycznego: TAKI, KTÓRY NIE MOŻE SŁYSZEĆ, SURDUS. Logiczne, oczekiwane i zgodne z elementarnym doświadczeniem, najpospolitszą obserwacją jest przyczynowe powiązanie pojęcia głuchoty — jako niemożności słyszenia z niedrożnymi, zatkany uszami.

Kierunek odwrotny natomiast, tzn. od znaczenia sensorycznego do konkretnego jest zupełnie nieuzasadniony i po prostu nielogiczny.

Głuchy to ktoś, kto albo nie może słyszeć, albo nie chce słyszeć (w rekonstrukcji psł. wartości znaczeniowej uwzględnia się i ten aspekt: *gluchъ*, też 'nieczuły, głuchy na coś'); jeżeli ktoś n i e c h c e słyszeć, to zazwyczaj z a t y k a s o b i e u s z y (por. sł. dial.: „Ali se jim bomo še vedno *glušiti*,

¹O tzw. sytuacji onomazjologicznej jako punkcie wyjścia wszelkich procesów nazwotwórczych p. G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988.

ki żele z nami pobratiti se“ — zatykaliśmy sobie uszy, Pleterśnik s.v. *glušiti se* 'die Ohren verschliessen, nicht anhören wollen').

Pojęcie SLYSZEĆ sprzężone z UCHO OTWARTE a ze drugiej strony NIE SLYSZEĆ/GLUCHOTA z UCHO ZAMKNIĘTE widoczne jest doskonale w zestawieniach frazeologicznych, występujących we wszystkich językach słowiańskich. *Uszy zagłuchłe, gluhe* w synonimii do *zatkanych, zamkniętych* przewijają się w polszczyźnie na przestrzeni całej jej historii, por. już w Psalterzu floriańskim: „... jako żmije *gluchej* i *zaciskającej uszy* swoje“, w XVI w. np. „Rozkazał się *otworzyć* onej *gluchości* i niemocie jego“, „... *uszy zakchnięte otworzyć*“ (*zakchnięte* = *zagłuchłe* od *zagłchnoiti*) [materiał zaczerpnięty z SStpol. s.v. *gluchy, ucho* i SP XVI IBL].

A później (materiał ze słownika Lindego): *ucho wolne* mieć u kogo (= nie zamknięte, chcieć być wysłuchanym), *do uszu pukać* (symetrycznie z np. *pukać do drzwi*, a więc do czegoś zamkniętego!).

Przyjmuję zatem, że znaczenie 'surdus' w psł. *gluchъ* to pierwotnie nic innego, tylko 'taki, który ma z a c i ś n i ę t e, z a t k a n e uszy' (= 'nie ma wolnych, drożnych uszy').

Ważny dla całości semantycznego obrazu *gluch-* posiadającego w tle owo podstawowe 'zatkany, bez ujścia' jest moment ciekawej metaforyzacji: 'taki, który się nie może (nie mógł) wydostać' > 'martwy' > 'jałowy, płony', dającej w poszczególnych realizacjach semantycznych takie jednostki znaczeniowe jak 'pusty orzech' (np. pol. dial.), 'płony kłos, który nie wyda ziarna' (pol. dial., czes.). Tutaj należą ogólnosłowiańskie zestawienia zleksykalizowane już w formę nazw botanicznych typu *gluchъ овъсь* 'Avena fatua' (por. też w realizacji werbalnej ros. dial. *glóchnutъ* 'ginać, o zarodku jajka', Pskov. slov.).

Synonimia *gluchy/martwy* zaowocowała w dwu językach południowo-słowiańskich: słoweńskim (zwłaszcza dial.) i serbsko-chorwackim tym, że możliwe są tam połączenia typu sle. *gluhe roke, prste* 'martwe, ściernięte nieczule ręce, palce' (Pleterśnik). Podobnie zresztą tłumaczą się ros. dial. frazy *gluche glaza* 'oczy martwe, bez wyrazu, zastygłe' (Pskov. slov.), *gluchoitu vybitъ* (iz nog), gdzie *gluchotá* = martwota, zmęczenie (Slovar' Smolensk).

Idźmy dalej: pojęcie NIECZULY, BEZ OZNAK ŻYCIA, MARTWY związane z *gluchъ* dało już w psł. frazeologizmy metaforyczne *glucha tiša, tišina* równoznaczne z *miřtva tišina* czyli stan ciszy absolutnej, całkowitej, kiedy to żaden dźwięk ani odruch życia się nie wydostaje na zewnątrz, ani też nic się nie przedostaje do wewnątrz.

O ten sam walor pojęciowy: MARTWY, NIECZULY, BEZ OZNAK ŻYCIA chodzi (obok TLUMIĆ) w kauzatywnym *glušiti*. Północnosłowiańskie *glušiti, oglušiti* (kogoś przez uderzenie w głowę; w pol. dial. mamy *gluszyć ryby* metodą *na gluszki*, tzn. uderzając z całej siły w łód pokrywający staw, rzekę, p. np. Sychta SK I 324) nie tyle znaczą przecież

'pozbawiać możliwości słyszenia', co 'oszołamiać, pozbawiać przytomności, powodować, że ktoś (coś) jest martwy, jak martwy lub nieprzytomny' a więc NIE REAGUJE (m. in. oczywiście nie słyszy). W inchoatywnym *gluchnoti* ów komponent znaczeniowy daje wartość 'zamierać, zanikać, stawać się niesłyszalnym, np. o dźwięku'. Tutaj się włączy sła. i ukr. dial. (Buffa Dlhá Lúka, Hrinč.) *hluška, glúška* 'tyfus', od charakterystycznego dla tej choroby stanu oszołomienia gorączkowego, utraty przytomności (< 'głuszająca', por. z tym samym *-ška glúška*, p. wyżej).

Ten moment semantyczny: NIE REAGUJĄCY, a więc TAKI, Z KTÓRYM NIE MOŻNA SIĘ POROZUMIEĆ (także TAKI, KTÓREGO NIE MOŻNA ZROZUMIEĆ) zdecydował o zwrocie pojęcie GLUCHY w kierunku GLUPI. I tutaj mamy potwierdzenia językowe w postaci częściowej synonimii *gluch* i *glup* (por. stpol. XVI w. u Mączyńskiego *gluchy* w ciągu synonimów: *delirius, głupi, niemądry, szalony*; SP VI IBL objaśnia 'opętany, upośledzony umysłowo, tknięty szalem religijnym'; stpol. adv. *na glucho* ma aż do XVIII w. znaczenie m.in. 'niejasno, niezrozumiale': *glucho mówią, piszą* (SP XVI IBL, L.), w czeskim i słowackim współcześnie *hluchota* na wskazywany tu odcień znaczeniowy: 'lekkomyślność' (Prír. slov., SSJ); na wschodzie — ros. dial. syberyjskie *gluchár* ze zwracającym uwagę objaśnieniem, znakomicie poświadczającym mechanizm przesunięcia semantycznego: „iny taki byli *gluchari*, ničego ne ponimali“ (Slovar' Novosybir.), ukr. dial. *ógluch: óluch* 'głupiec' (Żel.).

W polskich gwarach wschodnich, poddanych wpływom białoruskim pojawia się *gluħman* (brus. ts.) 'udaający gapia, głupkowaty' (Karłowicz SGP).

Warto jeszcze w tym miejscu dodać, że ptaki *głuszce* (Tetrao urogallus) nazwę swoją zawdzięczają charakterystycznemu zachowaniu podczas tokowania, kiedy to wpadają w stan ekstazy, najwyższego oszołomienia i nie reagują na bodźce zewnętrzne.

Tak więc semantyczny obraz psł. *gluch-* przedstawia się następująco:

1. zaciśnięty, ściśnięty, zalepiony; zamknięty > surdus, kto nie może słyszeć, z zamkniętymi, zaciśniętymi uszami
2. przytłumiony, stłumiony, przyduszony, zdławiony
3. pozbawiony ujścia, otworu; jednolity, lity, cały, szczelny, ciasny, ciasno przylegający, dopasowany
4. zarośnięty, gęsty, gęsto upchany, nie do przebycia
5. taki, z którego nic się nie może wydostać ani do którego nic się nie może przedostać > martwy, bez czucia

— nie reagujący normalnie, nie rozumiejący, z kim nie można nawiązać kontaktu

— jak nieprzytomny, oszołomiony, rozkojarzony

— głupi, durny, stultus

Wszystkie powyższe znaczenia dają się sprowadzić do wspólnego mianownika — ich jednocześnie wspólnego, wyjściowego praznaczenia, jakim jest to, umieszczone pod nr 1: 'zaciśnięty, zalepiony'.

Przy próbach ustalenia najbardziej wiarygodnej etymologii psł. *gluchъ*, wobec braku na gruncie bałtyckim dokładnych odpowiedników, nie można pomijać właśnie pełnego obrazu semantycznego, uzyskanego wskutek analizy dopiero całego dostępnego materiału całej rodziny. Zabieg taki dopiero pozwala określić najprawdopodobniejszą sytuację onomazjologiczną, stanowiącą zarazem podstawową płaszczyznę dokonywania się wszelkich dalszych procesów nazwotwórczych, przebiegających już na zasadzie metaforyzacji.

Wobec powyższego odrzucam zdecydowanie jako zawieszony w próżni, a nie wychodzący z realnego materiału leksykalnego to objaśnienie *gluch-*, które zakłada jego tożsamość etymologiczną z rodziną *sluch-*. Materiał słowiański nie wykazuje najmniejszego śladu powiązań tych dwu rodzin — pozostają one ze sobą w ścisłej antonimii, zaś niepewne, niejasne w końcu fakty bałtyckie nie uzasadniają wniosków o ich pokrewieństwie.

Słowiańskie dane materiałowe potwierdzają natomiast już bardzo wyraźnie intuicję A. Brücknera o bliskości *gluchъ*, *glupъ*, *glumъ*, *gluda* i *gluta*. Największy obszar synonimii występuje pomiędzy *gluchъ* a *glupъ*, dla którego należy odtworzyć pierwotne znaczenie 'całkiem ciemny, zaciemniony' (wsch. *glupa noktъ* 'całkowicie ciemna, głucha noc'), skąd dopiero później 'ciemny na umyśle, odurzony, obłąkany, delirius' (i dalej — 'głupi, dumny, stultus', pld. regularnie *glupъ jako noktъ*). Gdziekolwiek, np. w ógrskich dialektach Słowenii *glup* znaczy 'głuchy, surdus' (Pleteršnik), a w ros. dial. *glúpyj* to również 'słaby, bezsilny, ścierpnięty, nieczuły, o rękach, nogach' (SRNG).

Z kolei między *gluchъ* i *glumъ* pojawia się zbieżność w zakresie referencji psychicznych, bowiem oba te adi. odnosić się mogą do stanu roztargnienia, oszołomienia, nieprzytomności. Psł. *glumъ*, jak wynika z materiału, to bynajmniej pierwotnie nie tyle 'radosny, wesoły' ile 'oszołomiony, nie rozumiejący, roztargniony' > 'głupkowaty, głupkowato wesoły, błaznujący, dumny' (stąd dalej w tworach nominalnych, np. *gluma*, znaczenia 'błazenada, pusta, niemądra, głupkowata wesołość', a osobowo 'błazen, wesołek, prześmiewca', vb. *glumiti* 'wprawiać w stan oszołomienia, osłupienia', 'zwodzić, mamić', 'natrząsać się; szydzić, przedrzeźniać' > 'robić z kogo dumnia, głupca') — wszędzie z podstawowym komponentem semantycznym 'głupi; zbity z tropu'. Należy sobie tutaj uprzytomnić fakt, że sytuacja natrząsania się, szyderstwa, przedrzeźniania kogoś polega na tym, że ktoś jest zbity z tropu, traci rezon, staje się niepewny, oszołomiony (potulny). Ten moment ma zasadnicze znaczenie przy próbach ustalania najbliższych nawiązań etymologicznych psł. *glumъ* (p. niżej).

I wreszcie dla *gluchъ* i *glud-* (*gludъkъ*, *gluda*) wspólne jest znaczenie 'cały, lity, jednorodny' (> 'bryła, kawałek').

Jak widać z powyższego, w ciągu semantycznym otwieranym przez wykazujące najbardziej konkretne referencje *glud-*, a zamykającym ów ciąg *glumъ* — odnoszącym się w zasadzie wyłącznie do pewnych właściwości psychicznych — obchodzące nas tu najbardziej *gluchъ* zajmuje miejsce pośrednie.

Jeżeli zatem wnioskowanie idące po semantycznych tropach jest poprawne a intuicja A. Brücknera trafna, to dla psł. *gluchъ* wspólny z wskazanymi wyżej wyrazami synonimicznymi należy przyjąć jedną wspólną podstawę **g(e)l-eu-*, wywodzącą się ostatecznie z praetymonu ie. **gel-* 'ugniatać, ścisnąć, zaciskać'. Postać **g(e)l-eu-* dobrze poświadczona jest zwłaszcza w językach germańskich: stnord. *klē* m. 'Webstein' < *klewa*, ang. *clew* 'kłębek', ags. *clýne* n. 'bryła metalu', szw. *kluns* m. 'bryła', isl. *klunni* 'tłuscioch' (Pokorny IEW 361, Holthausen VEWA 155).

Rozszerzoną elementem *-d-* widać ją w grupie germ.: niem. *Kloß* 'kluska, gruda, bryła', 'tłuscioch' i formy pokrewne (Kluge EW¹⁸ 378), bałt.: lit. *glaušti* 'naciskać, przyciskać', 'głaskać, gładzić', *glaudūs* 'ciasno przylegający, szczelny; gładki, równy' 'przymilny, potulny', 'przytulny', *glaudžiomis* ausimis 'mit angelegten Ohren', intrans. *glūsti glundū* 'przylegać' (Fraenkel LEW 155, Kurschat Thes. I 609–10). Tutaj należy psł. *glud-ъkъ* wsch. 'gładki, równy, śliski', *gluda* 'gładka bryła czegoś, kawałek, gruda'.

Z rozszerzeniem *-m-* w grupie bałt. i słow. z dużą zbieżnością znaczeń: lit. *glūmti -mstu* 'stawać się odurzonym, oszołomionym; odchodzić od zmysłów, głupieć, wariować', *glūmsti (-zdziū)* 'tępić siekierę', *glūmas* 'pozbawiony rogów', *gliaumā* 'śliska, sluzowata błona', *glauimas* 'odpadek szlifierski', lot. *glauims* 'śliski, gładki', *glumza* 'rozlazłe, niezgrabne, głupie babsko', psł. *glumъ*, *gluma* (o znaczeniu p.poprzednio). Podstawą rozwoju znaczenia byłoby tu zatem metaforyczne 'tępy, nie reagujący, jak bryła, jak kłoc, pień' i dalej 'nie rozumiejący, zbity z tropu, zdezorientowany, ogłupiały; głupi; głupkowaty' > 'nienaturalnie wesoły, błazeński' od charakterystycznego sposobu bycia ludzi nienormalnych (też głuchych), lub będących obiektem przedrzeźniania, szyderstwa.

I znowu semantyka całej rodziny, wskazująca na prymarne znaczenie 'głupkowaty, głupi, błazeński' powoduje, że nie przekonuje łączenie *glumъ* ze stisl. *glauimr* 'halaśliwa zabawa', śrniem. *glumen* 'huczeć', ags. *glēo* 'radość' < ie. **ghleu-* 'być radosnym': **ghel-* 'krzyczeć' (Pokorny IEW 451; czy tutaj napewno lit. *gláuda* 'natrząsanie się, znęcanie się?', Pokorny ib., Fraenkel LEW I 155).

Postać z rozszerzeniem *-p-*: *glupъ* właściwa jest tylko słowiańszczyźnie.

Na tle powyżej przedstawionych wariantów morfologicznych — różnych podstaw jednego i tego samego w końcu rdzenia **gel-*, stanowiące główny przedmiot rozważań: *gluchъ* jawi się jako paralelna formacja nominalna z

rozszerzającym podstawę elementem *-s-*: **glou-s-²*. Silne jej ciężenie ku verbum, przejawiające się w semantyce a także występowanie typowo werbalnego układu relacji *glušiti* caus. : *gl̥chnoti* inchoat. przypomina odniesienia typu *lēpiti* caus. : *l̥pēti* intrans. 'przylegać' : *l̥pnoti* inchoat., obok czego niezależnie i adi. *l̥p-ɤkɤ*. Między *lēpiti* i *l̥pɤkɤ* może występować wtórna zależność, pomijająca człon *l̥pēti* (*lēpiti* z adideacją do *l̥pɤkɤ*). Brak w naszej trójcy *glušiti* : *gl̥chnoti* : *gluchɤ* właśnie intransytywne członu pozwala *glušiti* odczuwać jako deadiectivum takie samo jak np. *bēliti* : *bēlɤ*.

W pozostałych synonimicznych, a zarazem współrzędnych wymienionych tu formacjach ten pierwotny układ formalnoznaczeniowy też jest już na gruncie słowiańskim zatarty.

Jak zatem w świetle powyższych faktów przedstawia się stosunek *gluchɤ* do danych bałtyckich? Otóż problem nie tkwi we wskazaniu formacji pokrewnych, bliskich formalnie i semantycznie, bo uczyniono to już dawniej i przyjęto powszechnie ścisły związek między psł. *gluchɤ* a lit. *glūšas* (wokalizm krótki, odpowiadający pał. *gl̥ch-*) lecz na ustaleniu pewnej, przekonującej etymologii tej ostatniej.

Jest zadaniem dla lituanisty głębokie wniknięcie znowu w cały dostępny materiał bałtycki i próba rewizji poglądu o związku *glūšas* poprzez *klūšas* z ie. rdzeniem **k'leu-* 'słuchać'. Czy przypadkiem i litewskiego *glūšas* 'głuchy' ale także i 'głupkowaty, rozkojarzony, nieprzytomny' nie należałoby raczej połączyć z postulowaną tu dla psł. *gluchɤ* praformą **gel-[?]* Wskazywałby na to materiał zawarty w słowniku A. Kurschata (Thes. I 618), gdzie przy *glūšas* znajdujemy stwierdzenie: „die Grundbed. ist wohl: 'gedrückt, in sich zusammengesunken, verkümmert“ z odniesieniem do *glušyti* 'drücken, zerdrücken' („ne *glušijk* paukšteli, sagt man zu einem Kinde, das einem Vogel zwischen beiden Händen hält“). Dalej idzie znaczenie 'prosty, naiwny, ograniczony, nierozsądny, einfältig, tōricht'. Jako subst., *glūšas* to 'głuszec, tetrao'.

Czasownik *glūšiti* oznacza 'benommen werden; von Kopf, schwindlig werden', 'wie geistesabwesend werden', a *glūšinti* 'betören, foppen, in Verlegenheit bringen'.

Należy wobec tego zrewidować dotychczasowe próby objaśnień i zastanowić się, czy i lit. *glūšas*, tak wyraźnie nawiązujące do form słowiańskich nie zawiera właśnie praformy **g(e)leu-*. Pojawiające się tam znaczenia w

²Również V. Šaur (O deverbativním původu některých adjektiv, Slavia 50, Praha 1981, s. 54) skłania się ku przyjęciu **gel-* jako ostatecznej podstawy dla *gluchɤ*, z tym, że przypisuje jej komponent 'hałasować' [(o)glušiti znaczyloby więc pierwotnie 'ogłuszać, zagłuszać silnymi dźwiękami, czyniąc nieprzyjemny huk, szum'] jako decydujący dla semantyki *gluchɤ*, por. „nám se však spíše zdá, že jde o odlišný kořen **gelu-/gleu-*, formace, znamenající též 'klatat, lomožit aj.' Příbuzné by tedy bylo lit. *glaušiti* 'přitlačovat, tisknout (k něčemu)'; při stlačování je zpravidla slyšet škřípění nebo jiný zvuk a samo stlačování je zpravidla omezováním, odtud asi význam.“ Tymczasem komponent 'zagłuszać hałasem, ostrymi dźwiękami' jest tylko jednym z wielu znaczeń konotacyjnych i bazuje na wyjściowym 'tłumić, uniemożliwiać wydostanie się, przedostanie się, m.in. o dźwięku' (p. s. 10).

rodzaju 'poslušny; uważny' mogły się moim zdaniem bardzo dobrze rozwinąć z pierwotniejszego 'potulny' (< 'taki, który uszy położył po sobie, skulił się, przycupnął', por. *glaudūs*). Lit. *glūšas* wraz z formami pokrewnymi pozostałaby zatem w kręgu ogromnej, o rozległych rozgałęzieniach rodziny **gel-*, z której semantycznego centrum ŚCISKAĆ, ZACISKAĆ, UGNIATAĆ mogły drogą rozległych asocjacji wyjść całe serie łańcuchów semantycznych, dających się odtworzyć i przesledzić w bliskich sobie językach indoeuropejskich.

ŹRÓDŁA

- BER Bälgarski etimologičen rečnik, Sofija 1971nn.
 Brückner SE A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927.
 Buffa Dlhá Lúka F. Buffa, Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese, Bratislava 1953.
- Buga RR K. Buga, Rinktiniai raštai, I–III, Vilnius 1958.
- ESSM Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond. Pod. red. O. N. Trubačev. Moskva 1974 nn.
- Fraenkel LEW E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Heidelberg 1955–65.
- Holthausen VEWA F. Holthausen, Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch des Altwestnordischen, Altnorwegischisländischen (...). Göttingen 1948.
- Hrinč. B. D. Hrinčenko, Slovar' ukrainskago jazyka, I–IV, Kiev 1907–1909.
 Ivanova SI. A. F. Ivanova, Slovar' govorov Podmoskov'ja, Moskva 1969.
- Podmoskov'ja J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, I–VI, Kraków 1900–1911.
- Karłowicz SGP F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 18. Aufl., Berlin 1960.
- Kluge EW¹⁸ A. Kurschat, Litauisch-deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituanae. Göttingen 1968 nn.
- Kurschat Thes. S. B. Linde, Słownik języka polskiego, 2 wyd., I–VI Lwów 1854–1860.
- Linde = L.
- LP Lingua Posnaniensis, Poznań 1949 nn.
- Machek Studie V. Machek, Studie o tvoření výrazů expresivních, Praha 1930.
 Mačzyński material podaje za SP XVI IBL, p.
- Merkur'ev Kola I. S. Merkur'ev, Živaja reč' kol'skich pomorov, Murmansk 1979.
- Mladenov BTR S. Mladenov, Bälgarski tálkoven rečnik s ogled kám narodnite govori, I, Sofija 1927–1951.
- Pleteršnik M. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, I–II Ljubljana 1894–1895.
- Pokorny IEW J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, I–II, Bern 1949–1969.
- Přír. slov. Příruční slovník jazyka českého, Praha 1935–1957.
- Pskov. slov. Pskovskij oblastnyj slovar' s istoričeskimi dannymi, Leningrad 1967. nn.
- Slovar' Mordov. Slovar' russkich govorov na territorii Mordovskoj ASSSR, Saransk 1978 nn.
- Slovar' Novosybir. Slovar' russkich govorov novosybirskoj oblasti, Novosybirsk 1979.
- Slovar' Smolensk. Slovar' smolenskich govorov, Smolensk 1974 nn.
- Sl. Priamur'ja Slovar' russkich govorov Priamur'ja, Moskva 1983.
- Sławski SE F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1952 nn.

SP	Słownik prasłowiański. Pod red. F. Sławskiego, Wrocław 1974 nn.
SP XVI IBL	Słownik polszczyzny XVI wieku. Instytut Badań Literackich PAN, Wrocław 1966 nn.
Sredneobskij sl.	Sredneobskij slovar' (dopolnenie), č. I, Tomsk 1983.
SRJ XI-XVII	Slovar' russkogo jazyka XI-XVII vv., Moskva 1975 nn.
SRNG	Slovar' russkich narodnych govorov. Gl. red. F. P. Filin, Moskva-Leningrad 1965 nn.
SSJ	Slovník slovenského jazyka, I-VI, Bratislava 1959-1968.
SStpol.	Słownik staropolski. Red. nac. S. Urbańczyk, Warszawa 1953 nn.
Sychta SK	B. Sychta, Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, Wrocław 1967 nn.
Trautmann BSW	R. Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen 1923.
Vasmer REW	M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, I-III, Heidelberg 1950-1958.
Žel.	E. Zelechovskij, Malorusko-nimeckij slovar, I-II, L'viv 1886.

Резиме

Марија Војтила—Свјежовска

ЗАШТО ГЛУХ НЕ ЧУЈЕ?

РАЗМАТРАЊА О ЕТИМОЛОГИЈИ ПСЛ. *GLUCHŃ*

Детаљна анализа читавог словенског лексичког материјала који садржи основу *gluch-* : *glъch-*, а она се темељи нарочито на дијалекатском и ономастичком материјалу (посебно топоними и хидроними), омогућава да се реконструише првобитна семантичка вредност тих основа: *ZACIŠ-NIĘTY*, *ŠCISNIĘTY*, *ZALEPIONY*, *ZATKANY*, што је у зависности од референце дало '*surdus*' (< 'са зачепљеним, запушеним, затвореним ушима'), у хидронимима: 'са муљевитим, запушеним ушћем, без отицања, без протицања', у топонимима: 'густо зарастао, непроходан', а у односу на психичке особине човека: 'који не реагује, не разуме' (и даље — 'глуп, *stultus*'). У покушају да се дође до тако схваћеног првобитног, полазног значења примењена је метода којом се указује на највероватнију ономасиолошку ситуацију, која чини основу за све ономастичке процесе. Очигледна синонимија *gluch-* са *glup-*, *glut-*, *glud-* (*gluda*, *gludъkъ*) даје основу да се за те формације прихвати заједничка праформа **g(e)l-ey-* (са проширењима *-s-*, *-p-*, *-m-* *-d-*), која се у крајњем исходу своди на пие. **gel-* 'гњечити, стискати', коју је истакао још Брикнер. Баш то значење садржано је у дубинској семантичкој структури свих анализираних облика.

Чланак на крају садржи предлог за ревизију свих досадашњих објашњења литв. *glūšas*, *glušnis* — сродних псл. *gluchŃ* и њихово укључивање у породицу засновану на заједничком праetimону пие. **gel-*.